

**PSIXOLOGİYA, DİFEKTOLOGİYA VƏ TİBBİ
PEDAQQOĞİKA BÖLMƏSİ**

**Humanist dəyərlərin qaynaqları və onlardan istifadənin
psixoloji əsasları**

Mətanət Cabbarlı,
Odlar Yurdu Universitetinin
doktorantı
metanet.cabbarli@mail.ru

Rəyçi: Ə.T.Baxşəliyev,
psixologiya üzrə elmlər doktoru,
professor.

Məqalə hümanist dəyərlərin qaynaqlarından seçilmiş əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərin insan psixologiyasına təsirindən bəhs edir. Məqalədə şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrində, o cümlədən atalar sözləri və məsəllərdə, deyimlərdə, bayatılarda, əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərin insan psixologiyasına təsirinin elmi mahiyyəti öz əksini tapır. Məqalədə həmçinin klassiklərin yaradıcılığında əxlaqi keyfiyyətlərin insanın psixoloji inkişafını təmin etməsi məsələləri yer alır. Məqalədə Şərqi klassiklərindən Nizami Gəncəvinin, Sədi Şirazinin, Nəsirəddin Tusinin, Abbasqulu ağa Bakıxanovun əxlaqın saflaşdırılması ilə bağlı fikirlərinə də istinad olunub. Məqalə müəllifi həmin fikirlərin insan əxlaqının saflaşdırılmasına və onların psixoloji cəhətdən inkişaf etdirilməsinə dair elmi müddəalar irəli sürmüşdür.

Məqalədə hümanist dəyərlərin qaynaqlarındakı fəzilət və rəzilətlərin psixoloji əsasları sistemə salınmışdır.

Açar sözlər: humanist dəyərlər, fəzilət və rəzilət, hümanist baxışlar, əl tutmaq, yardım etmək, pay vermək, səxavət göstərmək, insaflı olmaq, mənəvi dəyərlər,

zülmə nifrət, hümanizm qaynaqları, hümanizmin psixologiyası

Ключевые слова: Гуманистические ценности, положительное и отрицательное, гу-

манистические взгляды, поддерживать, оказать помощь, сделать преподнамение, быть благодарным, быть геловегным, духовные ценности, ненавдеть, зла, источники гуманизма, психология гуманизма.

Key words: humanistic values, virtue and virtue, humanistic views, handicapping, helping, sharing, generosity, morality, moral values, oppression of hate, sources of humanism, psychology of humanism

Azərbaycanda həyata keçirilən təhsil islahatına dair direktiv sənədlərdə yetişən nəslin humanist ruhda tərbiyəsi xüsusi yer tutur. Bunun üçün hümanist dəyərlərin qaynaqlarının axtarılması, araşdırılaraq oradakı humanizm ideyalarının seçilərək sistemə salınması və təlim-tərbiyə müəssisələrində istifadə olunması mühüm aktualıq kəsb edir. Ona görə ki, yetişən nəslin əxlaqının saflaşdırılmasında, onların şəxsiyyətyönümlülük səviyyəsinin yüksəldilməsində onlara hümanizm ideyalarının aşılmasının əhəmiyyəti böyükdür.

Humanizm öz-özünə yaranan əxlaqi-sosial keyfiyyət deyildir. Bu keyfiyyət insanların bir-birini dərk etməsində, bir-birinə antipartiya yox, simpatiya bəsləməsində möv-

cud olur. Psixologiyada mövcud olan funksiyalararası əlaqələr nəzəriyyəsinə görə, insan orqanizmi tam vahid bir sistem olduğu kimi, onun psixi xüsusiyyətləri də, idraki, əxlaqi, etnopsixoloji xüsusiyyətləri də bir- biri ilə əlaqəlidir. Yadda saxlamaq lazımdır ki, təkəbbürlü, egoist, özünüsevən, heç kəsə ehtiram göstərməyən, xəsis, qeyri-səmimi insan humanist ola bilməz. İnsan o zaman humanist ola bilər ki, o, qarşısında olan insana hörmət göstərsin, ona qayğı ilə yanaşsın. İnsan qarşı tərəfə hər hansı bir qeyri-səmimilik göstərəndə onun yerində özünü görməlidir. O bilməlidir ki, etdiyi hərəkətlərin də, davranışlarının da əksini öz həyatında görəcək :”İnsan zəhərli ağac əkdiyini yalnız o zaman bilir ki, onun meyvəsini özünə yedizdirirlər (“Kəlilə və Dimnə”) Bəli, kim nə əməlin sahibdirsə, gec-tez onun öz başına gələcək. “Arpa əkən arpa, buğda əkən buğda biçəcək, deyirlər”. Ən gözəl sifətlər humanistlik, ədalətlik, səxavətlik, səmimilikdir. “Humanist, ədalətli adamların behiştdə nurdan sarayları olacaqdır” (“Kəlilə və Dimnə”) İnsaf, ədalət, nəfs çoxluğu, səxavət, səmimilik, saflıq, təvazökarlıq, xeyirxahlıq, əxlaqi məsuliyyət, fəzilət, sevgi, ülfət, səxavət, rəhmdillik, əltut-

maq, hörmət, mənəvi bütövlük, əxlaqi kamillik və s. humanizmin tərkib hissələrindəndir

Humanizmin əsas təzahür formalarından biri olan ədaləti insanlar "Allahın əks sədası" və xüsusi bəxşişi adlandırmışlar. Ədalət tarixin müxtəlif mərhələlərində yaranmış və ayrı-ayrı dövrlərdə müxtəlif məzmununa malik olmuşdur. Məsələn, ibtidai insanların qəlbinə hakim olan qustant bərabərlik hissi tələb edirdi ki, hamı eyni şeylərə malik olsun. Bu heç də ədalətsizlik sayılmırdı. Quldarlıq, feodalizm, kapitalizm və sosializm quruluşlarında da buna bənzər hallar olmuşdur. Görkəmli ingilis filosofu Tomas Hobbs ədaləti ən mühüm humanist dəyər hesab edərək onu iki yerə (konstruktiv bərabərlik və destruktiv bölüşdürücü) ayırır.

İnsan bir canlı varlıq olaraq həmişə xoş, sadə, səmimi münasibətə, insafli, ədalətli, xeyirxah adamlara ehtiyac duyub. Onlara qucaq açıb. Onlardan yaxşılıq, ədalət, insaf gözləyiblər. İnsanlar həmişə "diliacı, paxıl, rəzil, zəhər tuluğu, egoist, təkəbbürlü adamlardan qaçıblar. İnsanlar özlərinə həmişə ağıllı, insafli, ədəb-ərkanlı, humansit dəyərlərə hörmət edən, rahat adam axtarıblar.

Azərbaycan xalqı həmişə ədalətli, insafli, xeyirxah millətdən və dinindən asılı olmayaraq hamıya qayğı göstərən xalq olmuşdur. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı nümunələrində, o cümlədən nağıllarda, atalar sözlərində, bayatılarda, hikmətli ifadələrdə, dastanlarda, alqışlarda və bu kimi digər bədii yaradıcılıq nümunələrində, həmçinin dini təsəvvürlərdə (Zərdüştlük, ideologiyasında islam dəyərlərində), görkəmli şəxsiyyətlərin, yazıçıların, şairlərin yaradıcılığında humanist ideyaları açıq-aydın görürük. Nümunə üçün Azərbaycan xalq ədəbiyyatında humanist dəyərlərə aid deyilmiş bir neçə fikrə diqqəti cəlb etmək istərdik: Yaxşı söz dəmir qapıları açar, pis söz qəlp puldur, özünə qayıdar; Tənəli sözdən iti qılınc yaxşıdır; Utanmaz üz, tükənməz söz; Acı söz danışan şirin söz eşitməz; Söz var xəstəni sağaldar, söz var adamı yaralar; İnsan var ki, insanların naxışdır, insan var ki, dindirməsən yaxşıdır; Bir üzüm var, doğruca sözüm var; Nə əkərsən onu biçərsən; Arpa əkən arpa biçər, buğda əkən buğda biçər; Söz danış, söz eşit; Adamın qiymətini adam bilər; Davalı yerdə ot bitməz; Özgəyə quyu qazan özü düşər. (4, səh.3 6). Bu hikmətli sözlərin hər biri güclü psixoloji

təsirə malikdir. Hansı ki, həmin psixoloji təsir insanlarda əxlaqın mənfi təzahürlərini islah edir, tənzimləyir. Ədəbi qaynaqlarda əksini tapan belə dəyərli sözlər, hikmətlər insanlarda həm də əxlaqın müsbət təzahürlərini humanist baxışlar kimi əks etdirir.

Azərbaycan xalqı həmişə humanist olub yaxşılıq etməyi bacaran, yaxşılığa "hə", pisliliyə "yox" deyən xalq olub. Təsadüfi deyil ki, "Yaxşılıq et, at dəryaya, balıq bilməsə də, xalıq bilər", "Pisliyi torpağa əkdilər, göyərmedi" deyən ulu atalar gələcək nəsillərə humanizm ideyalarını yadigar qoyub. Onlara humanistlik etməyi təlqin edib. Xalqımız Vətən, el-oba təəssübkeşi olub, Vətənin xoş günü ilə sevinib, acı günləri ilə həmsərik olublar. "Vətənə gəldim imana gəldim", "Qürbət görməyən adam vətən qədrini bilməz", "Eli olmayanın dili də olmaz", "Üzünü xalqa çevirənin arxası möhkəm olar" kimi hikmətli sözlər onu göstərir ki, Azərbaycan xalqı insanı təbiətən, humanist dəyərlərə "ədalət, insaf, yaxşılıq, səxavət" kimi əxlaqi normalara meyilli olub. Həm özlərini bacardıqca əməli fəaliyyətlərində göstərib, həm də başqalarından bunları görmək istəmişlər. İnsafın lüğəti mənası ədalətdir. İnsaf təbiətin bəzə-

yidir. İnsaf həmişə insanları ədalətli olmağa çağırır. Zülm, rəzillik etməkdən çəkindirir. "Tamahkar öz nəfsinin quludur", "Tamahkarlıq başa bələdir", "Tamahkarın yeri gor olar", "Tamahkarın gözünü torpaq doldurar" kimi atalar sözlərində isə psixoloji təsirlər daha böyükdür. Yəni belə atalar sözlərinin, məsələlərin psixoloji cəhətdən təsirləri insanlarda mənfi əxlaqi keyfiyyətləri islah etməyə xidmət göstərir. Bu gün Azərbaycan gəncləri içərisində yaxşılıq etməyi özünə gündəlik həyat tərzini kimi seçənlər çoxdur. Lakin çox təəssüf ki, bəzən insafsız gənclərə də rast gəlmək olur. Belə gənclər öz davranışları ilə adamları aldadırlar. Onların haqqını kəsir, zülm, əziyyət verməklə varlanmağa çalışırlar. Ticarətdə, biznes mərkəzlərində və fəaliyyətin bir çox sahələrində belələri ilə tez- tez rastlaşırıq. Təbii ki, belə gənclərin insafsızlıqlarında ailənin, düşdüyü qrupun, yoldaşlarının, həmyaşıdlarının da böyük təsiri var. Bəzi ailə tipləri: atanın tüfeyli həyat sürmələri, narkomaniyaya, içki içməyə aludəçiliyi, oğru, cibgir və s. asosial davranışlardır. Ailə ictimai- sosial həyatda bu cür gənclərin tərbiyəsinə, yeni tərzdə sosiallaşmasına fikir verilməlidir. Az da olsa, mövcud olan bu cür gənclər narahatlıq

doğuran hadisələrin yaranmasına səbəb olurlar. Ulu əcdadlarımız həmişə gənclərin qəlbində yaxşılıq, səmimilik, rəhm toxumu səpmək, pisliyi aradan qaldırmaq kimi tələblər qoymuşlar.

“Paxıl artsa, qurd artar”, Paxılın gору cəhənnəmdədir., Paxılın axırı olmaz” kimi atalar sözlərində paxıllıq tənqid edilir. Qonaqpərvərlik, qonağa səmimi münasibət humanist dəyərlərin ən önəmlisidir. “Qonağa da qurban olum, gəldiyi yollara da”, “Qonağa görə süfrə açarlar”. “Qonaqsız ev susuz dəyirmandır”, “Evinə təmiz saxla, qəfil qonağın gələr”. Belə atalar sözləri də yetişən nəslin nümayəndələrində humanizm normalarının aşılmasına öz təsirini göstərir.

Yaxşılıq Azərbaycan etnosunda öz yeri olan ən mühüm əxlaqi-sosial, mənəvi-psixoloji keyfiyyətlərdəndir, “Yaxşılığı hər adamdan gözləmə”, “Yaxşılığa yaxşılıq hər kişinin işidir, yamanlığa yaxşılıq mərd kişinin işidir”, “Yaxşı igidin adını eşit, üzünü görmə”, “Yaxşının yaxşılığını deyirlər, yamanlığın nəyini deyirlər” kimi atalar sözlərinin də sosial-psixoloji tərəfləri vardır. Hansı ki, bu tərəflər yetişən nəslin nümayəndələrində humanizm elementlərinin aşılmasına xidmət

göstərir. İnsanların humanist olmalarına keçirdiyi ömrün kədərli, sevincli anları təsir edir. Ona görə də Azərbaycan xalq ədəbiyyatında tövsiyə olunur ki, həmişə çalışın ki, öz hərəkət və davranışınızla insanlara xoş əhvali- ruhiyyə bəxş edəsiniz. “Sevinc sevinc gətirər, qəm qəm gətirər”. “Xoş rəftarlı ol, xoş gün görərsən”. “Dəmir nəmdən, insan qəmdən çürüyər”, “Sarsaq yaşamaq ömrə yamaqdır” kimi atalar sözləri də tərbiyə psixologiyası üçün ən yaxşı nümunələr hesab olunur.

Azərbaycan xalq ədəbiyyatı nümunələrində insanların bir-birini qavramasına, qarşılıqlı münasibətlərinə, onlara humanist baxımdan davranışlarına geniş yer verilmişdir. “Neynirəm qızıl testi, içinə qan qusum”. “Qızıl testim olunca qızıl bəxtim olsun”. “Ağ gün adamı ağardar, qara gün adamı qaraldar”. “Canımı alsan da, gülə-gülə al”. “Gedər qılinc yarası, getməz söz yarası”, “Bir qəlbi tikə bilməyəcəksənsə, niyə sındırırsan” kimi atalar sözləri də humanizm ideyaları aşılaman, əxlaqi dəyərlər və tərbiyə örnəkləridir. Bu əxlaqi sərvətlər məkanında insanların bütün humanist dəyərləri elmi şəkildə öz təcəssümünü tapır. Hər xarici emosional-psixoloji halın “Üz ətdəndir, üz üzdən utanar”, “İstə-

yənin bir üzü qara, vermiyənin iki üzü qara”, “Dərdli dərdinə qalar” mənası vardır.

Azərbaycan xalq yaradıcılığında insana yüksək qiymət verilir. Onun ən uca hörmətə, ləyaqətə (quş qanadı ilə, adam adı ilə ucalar, su girdi qaba, oldu içməli – sosial qrupun mahiyyətini ifadə edir) malik olmasını göstərirdilər. Ata –babalarımız sadəliyə, insanın özünün olduğu səviyyədə göstərməsinə fikir vermişlər. “Göbələk kolu nədir ki, kölgəsi nə olsun”, “Dədəsini görməyən şahlıq iddiası eylər”, “Toyuq istər qaz yerişini yerisin öz yerişini də itirər”, “Qarğa özünü çəkməklə qaz ola bilməz”, “Aşağı başda oturmur, yuxarıda da yeri yox”, “Sirke nə qədər tünd olsa öz qabını sındırar”, “Quduran 40 gün gedər”, “Hər şey nazikliyindən sınar, insan yoğunluğundan”, “İnsan daşdan bərk güldən zərifdir”, “Özünü öyən dizini döyər”, “Ey öz özünü bəyənen, qoy səni el bəyənsin” kimi deyimlər haqqında danışdığımız problem baxımından maraqlı nümunələrdir.

Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrinə nəzər salsaq görürük ki, nağıllarda, dastanlarda və digər bədii yaradıcılıq nümunələrində həmişə iki qüvvə (xeyirşər, qaranlıq-ışık, yaxşılıq-pislik, düzlük-yalan, xeyirxahlıq-bədxahlıq, ədalət-zülm və yüzlərlə başqaları) arasında mübarizə gedib və həmişə də xeyir qüvvələri şərə qalib gəlib. Xeyirxah insanlar, əfsanəvi qüvvələr (div, əjdaha, Simurq quşu, hətta vəhşi heyvanlar) insanlara ağır günlərində kömək etmiş və onları ölümdən qurtarmışlar. Azərbaycan etnosunda özünə möhkəm yer tutan bu humanist dəyərlər min illərlə xalqın təfəkkür süzgecindən keçərək bugünkü günə qədər gəlib çatmışdır.

Azərbaycan bayatılarında humanist insanlara xas olan alimcənablığa, xoş ünsiyyətə, xasiyyətə, mərdliyə geniş yer verilir, namərdlər, dostluğa xəyanət edənlər tənqid olunur, əksinə mərd və xeyirxah insanlar təqdir olunur.

Əzizinəm, namərd əli,
Heç tutma namərd əli.
Mərd olan evlər tikər,
Ev yıxar namərd əli.

Bu bayatıda mərd insanların mənəvi keyfiyyətlərinə, humanist baxışlarına dəyər verildiyi halda, namərdlərin qeyri-humanist hərəkətləri nəticəsində mərd-hümanist

adamların zərər çəkmələri dilə gətirilir. Yaxud başqa bir bayatıda bu məsələyə belə bir münasibət bildirilir:

Əzizinəm, namərdə mərd,
Kim deyər namərdə mərd?!
Qiyamət o gündür ki,
Baş əyə namərdə mərd.

Bu bayatılarda xasiyyət gözəlliyi, namərd insanların pisliyi, mərd adamların yaxşı cəhətləri göstərilir. Ata- babalarımızın, ulu nənələrimizin məsələyə belə yanaşmaları gələcək nəsillər üçün bir növ öyüdlər rolunu oynayır. Hansı ki, bu öyüdlərin hər biri

insanlara öz psixoloji təsirini göstərmiş olur.

Yeri gəlmişkən bir şeyi qeyd etmək lazımdır ki, insanlıq, alicənablıq, humanistlik, qayğı göstərmək insanın təbiəti ilə, kökü ilə əlaqədardır. Hər adamdan humanistlik, qayğı gözləmək, ummaq olmaz.

Əziziyəm məzəsinə,
Mey gərək məzəsinə.
Dostun zətı olmasa,
Köhnəsi, təzəsi nə?! (6. səh, 71)

Bu bayatıda dostluq ən ciddi əxlaqi norma kimi təqdim olunur və öyüd-nəsihət xarakteri vardır. Hansı ki, belə öyüdlər-nəsihətlər insanlara psixoloji təsir göstərir. Bu təsirin gücü ilə onlar özlərinə yaxşı dost tapmaq arzusu ilə yaşayırlar.

Azərbaycanda humanizmin təşəkkülü və inkişafından danışarkən xalqımızın inam və əqidə məxəzlərindən olan zərdüştlüyün

("Avesta") və islam əxlaqının ("Qurani -Kərim") adlarını çəkmək, həmin müqəddəs kitablarda öz əlksini tapan səmimilik və digər humanist fikirlərin mahiyyətinə toxunmamaq qeyri-mümkündür. Yazılı mənbələrə görə, zərdüştlük eramızdan əvvəl II-I minilliklərinin qovşağında Zərdüşt Peyğəmbər tərəfindən yaradılmış və bu gün də qalmaqdadır. Zərdüştün müqəddəs kitabı olan "Avesta" da,

əsasən, xeyir, ədalət, mərhəmət, insaf, səmimilik, bərəkət, yaxşılıq, gücsüzlərə yardım etmək, şərə qalib gəlmək təbliğ olunur. Burada, əsasən, iki qüvvə: yəni xeyir-şər, işıq- qaranlıq, yaxşılıq – yamanlıq, ədalət- zülm arasında mübarizə gedir. Hörmüz işığın, həyatın, xeyirin, ədalətin, dünyada insan üçün nə yaxşı varsa, onun təmsilçisi, bir növ humanizmin təbliğçisi kimi təqdim olunur. Onun əksinə olaraq, ikinci təmsilçi Əhrimandır. Əhriman şərin, qaranlığın, pisliyin, zülmün, bütün pis əməllərin təmsilçisidir. Göründüyü kimi, bu neqativ və pozitiv münasibətlər daim bir-biri ilə mübarizə aparır. Həmişə də xeyir-şərə, ədalət zülmə, işıq qaranlığa, gücsüzlər güclülərə qalib gəlirlər. Bu müqəddəs kitabı oxuyan hər kəs həyatda həmişə xeyirin şərə qalib gəldiyinin şahidi olur və sonra həyatda yaşamağa inam yaranır. Ona görə də hər bir insan ədalətli, sadə, səmimi, xeyirxah olmağa çalışır və insanları sevərək onlara humanist normalarla kömək edir, humanist baxışlarla yanaşırlar. "Avesta"da Hörmüz və Əhriman arasında bu və ya digər tərəfin müvəqqəti məğlubiyyəti və qələbəsi özünün bədii həllini tapır. Təbii ki, nəticədə xeyirin qələbəsi təmin olunur. Azərbaycan şifahi

xalq yaradıcılığında da Hörmüz həmişə işığı, ədaləti, məhəbbəti, yaxşılığı, mərhəməti qoruyur, Əhriman isə insanların düşməni kimi qəbul edilir.

Göründüyü kimi, zərdüşt dinində insanlıq, yaxşılıq, xeyir, ədalət, xeyir fikir, xeyir söz, xeyir əməl, yaxşı əməl, yaxşı söz, yaxşı niyyət təbliğ olunur. Gənclərimiz bu gün müqəddəs kitab olan "Avesta"da da humanizmə aid fikirlərdən bəhrələnməli və xalqa, millətə, elinə, obasına, vətəninə qayğıkeş olmaq ruhunda yetişməlidir.

Azərbaycan xalqının fəlsəfi-psixoloji görüşlərini, adət-ənənələrini, inam və əqidələrini, əxlaq və davranışlarını özündə əks etdirən ən qüdrətli mənbələrdən biri islam dini və onun müqəddəs kitabı olan "Qurani-Kərim"dir.

Quran insanların həyatını, əxlaqını, yaşayış tərzini, ədəb və mərifətini, bir-birinə qarşılıqlı münasibətini, cəmiyyətdəki mövqeyini, ağıl və düşüncəsini, duyğularını, xasiyyət və xarakterini, mənəvi, sosial-psixoloji simasını özündə əks etdirən mənəvi-əxlaqi sərvətdir. "Qurani-Kərim"də bütün Şərq dünyasına xas olan milli-mənəvi, sosial-psixoloji dəyərlər öz əksini tapır. Bu zəngin və tükənməz xəzinədən milyardlarla bəşər övladı

fəaliyyətinin bütün sahələrində istifadə etmiş, bu gün də istifadə etməkdədir.

“Quran” dərin fəlsəfi-psixoloji mənaya malik olan elm xəzinəsidir. Bu xəzinədə insan həyatında mümkün olan hər cür sosial-psixoloji keyfiyyətlərə aid münasib ayələr tapmaq olar. Belə də olmalıdır. Çünki “Quran” insanın həyat təlimatıdır. İnsana aid olan heç bir məsələ, sosial-psixoloji davranışlar, etnopsixoloji keyfiyyətlər qalmayıb ki, “Quran”da o barədə danışılmamış olsun. Ona görə də müasir şəraitdə insan şəxsiyyətinin formalaşmasında, onların bəşəri və milli dəyərlərə yiyələnmələrində bu ədəb və mərifət, elm xəzinəsindən geniş istifadə etmək hər kəsin borcudur.

İnsan daim inkişafda, dəyişməkdə, özünü saflaşdırmaqda, özünün rəftar və hərəkətlərinə nəzarət etməkdə olan bir ictimai - sosial varlıqdır. Bu mənada, Həzrəti Əli(ə) insan ruhunu elə bir əkin sahəsinə bənzədir ki, əgər bu tarlanı fəzilət və əxlaq keyfiyyətləri ilə suvarmasan, onun tərəvəti məhv olar, məhsul verməz. Deməli, insan bir şəxsiyyət kimi formalaşmaq üçün daim özünü axtarmalı, kəşf etməlidir. O, özünün daxili ruhi aləminə nəzər salmalı, əxlaqının saflaşdırılması qeydinə

qalmalıdır. İnsan psixologiyasına aid bu və ya digər fikirlər isə “Qurani-Kərim”də öz ifadəsini tapır. Bu sosial-psixoloji keyfiyyətlər insanlara yüksək bəşəri hislər aşılayır, onları düzlük və paklığa, daxili zənginlik və mənəvi ucalığa, səbir və dözümə, öz şəxsiyyətinə dərin hörmət bəsləməyə, milli qürur və ləyaqətə çağırır. Böyük tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyan bu keyfiyyətlər yüzilliklər boyu Yaxın Şərq xalqlarının zəngin ədəbiyyat xəzinəsi üçün tükənməz qaynaq olmuşdur.

“Qurani-Kərim” in “Ən Nisa” (“Qadınlar”) surəsinin 36-cı ayəsində insanlara xitab edilir: “Allaha ibadət edin və ona heç bir şeyi şərik qoşmayın! Ata-anaya, qohum-əqrəbaya, yetimlərə, yoxsullara, yaxın və uzaq qonum-qonşuya, yaxın yoldaş və dostlara, (pulu qurtarıb yolda qalan) müsafirlərə, sahib olduğunuz qul və kənizlərə yaxşılıq edin! Həqiqətən, Allah özünü bəyənenləri və lovğalıq edənləri sevməz!

Bu ayədən çıxarılan nəticə budur ki, insan mənəvi cəhətdən zəngin olmalı, yaxşılıq, sadəlik, təvazökarlıq aləminə hakim kəsilməlidir. Valideynə, yəni, ata-anaya, baba-nənəyə, övladın borcu sonsuzdur. Övlad üzərində vali-

deynin haqqı tükənməzdir, onu vücuda gətirir. (3, səh.353-354)

İslam əxlaqının səmavi kitabı olan "Qurani-Kərim"də də haqqında danışılan humanist dəyərlər çoxdur. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında, dini təsəvvürlərdə öz əksini tapan humanist dəyərlər qüdrətli, ağıllı, xeyirxah adamların, mütəfəkkirlərin, ictimai-siyasi, dövlət adamlarının yaradıcılığında öz əksini tapmışdır.

Klassik şairlərimiz də humanist dəyərlərə diqqət yetirmişdir. Klassik yazarlar içərisində humanist dəyərlərə diqqət yetirənlərdən biri Azərbaycanın bənzərsiz şairlərindən biri Nizami Gəncəvidir. Nizami Gəncəvi öz "Xəmsə"sində humanist dəyərləri insanlara zərər verən qeyri-əxlaqi normalarla üz-üzə qoyur. Haqqı, ədaləti, yaxşılığı, kömək etməyi, əl tutmağı, yardım göstərməyi, şəfa verməyi, şəfqət paylamağı təlqin edən Nizami Gəncəvi daima humanist şair kimi çıxış edir. Böyük şair şifahi xalq yaradıcılığına

Xeyir dedi: işin daim zavaldır,

Alçaqsan, hamiya qanın halaldır.

Adın Şər, özün də hamı üçün şərsən,

Xislətin hamıdan pis bir bəşərsən.

Xeyirin dediyi bu sözlərin hamısına diqqətlə qulaq asan Şər sanki islah olunmağa başladı. Özünü günahsız saysa da bu bəd

müraciət edərək oradakı humanist ideyaları poetik şəkildə gələcək nəsillərə çatdırır. Onun "Yeddi gözəl" əsərində yeddi ölkədən gələn gözəllərin hər birinin danışdığı nağıllarda güclü humanist ideyaların olmasını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu nağıllar içərisində "Xeyr və Şər" nağılındakı qeyri-humanist yanaşmalar bir qədər qabarıq verilir.

Şər xeyirin iki gözünü çıxarır. Zamanın hökmü ilə xeyir padşah olur. Bir gün yeni padşah Xeyir taxtda oturarkən bir cinayətkarı onun yanına gətirirlər. Xeyir onun Şər olduğunu tanıyır və humanistlik göstərərək onu bağışlayır. Lakin bunu eşidən Kürd qızı atasının yeni cinayət törədəcəyindən qorxaraq onu öldürür. Bütün tarixi faktlar göstərir ki, işıq qaranlığa, xeyir şərə, humanistlik bədxahlığa, yaxşılıq pisliliyə qalib gəlir. Bu mənzum nağılın sonunda da Xeyirin Şər üzərində qələbəsi bir himn kimi tərənnüm edilir.

əməllərin ona məxsus olduğunu da inkar etmədi. Birdən-birə özünü götürüb yerə çırparaq söylədi:

Gördüyüm işlər yamandır,
Pis əməllərimə baxma amandır.
Başımız üstə döənən fələklər,
Sənə Xeyir demiş mənə isə Şər.

Göründüyü kimi, həmişə həqiqət, insanlıq, ədalət gec də olsa qalib gəlir. Humanizm, xeyirxahlıq, yaxşılıq, bütün xalqların ən qiymətli keyfiyyətləri olmuşdur. Azərbaycan etnopsixologiyasında da belə humanist keyfiyyətlər həmişə özünü qabarıq şəkildə göstərmişdir. Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığında, dini təsəvvürlərdə dahi mütəfəkkirlərin, tarixi şəxsiyyətlərin, qabaqcıl elm adamlarının, maarifçilərin əsərlərində də belə humanist keyfiyyətlər öz əksini tapır. İnsanlar arasında ictimai-iqtisadi münasibətlərdən nəşət edən, ən qədim və ən ümumi əxlaqi qiymət və sərvət olan xeyir anlayışından bütün dinlər istifadə etmişdir. Bir sıra Şərq xalqlarının islam dinindən əvvəl mövcud olmuş Zoroastrizm dini buna ən yaxşı misaldır. Zoroastrizm və yaxud zərdüştlük dini belə bir müddəə üzərində qurulur ki, dünya 2 başlanğıcdan: xeyir və şərdən ibarətdir. Dünyadakı bütün şeylər və hadisələr, bütün hal və hərəkətlər öz mənbəyini bu 2 başlanğıcdan götürür. Xeyirin simvolu və ya ifadəsi Hörmüz, şərin simvolu və ya ifadəsi olan

Əhrimən daim bir-biri ilə mübarizə aparırlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, humanizmin, xeyirxahlığın da bir həddi olmalıdır. A.Bakıxanova görə, insanın insana yaxşılığı, hörməti və köməyi təmənnasız və qərəzsiz olmalıdır. Onun nəzərinə, "Şəxsi-qərəzlə iş görən və ya əvəzini nəzərdə tutub yaxşılıq edənə yaxşı demək olmaz. Çünki bu alverə bənzəyir və öz malını başqa bir şeylə əvəz etmiş olur". Doğrudan da, belədir. Yaxşılıq edən insan qarşısından münasib yaxşılıq gözləyirsə, buna humanizm demək olmaz. A.Bakıxanov da naməlum şairə müraciət edərək deyir: "Əvəzini umaraq yaxşılıq etmək bir şey deyildir. Yaxşılığı möhtac olmadığın bir adama et". O, bu fikri naməlum şairin sözləri ilə belə ifadə edir: "Mərd odur ki, bir anbar qiymətli gövhər bağışladıqda da minnət yükü ilə qarışqanın belini belə sındırmasın".

Bakıxanov təkidlə qeyd edirdi ki, "Günahların haqqında vasitəçilik etmək ümumun asayişini pozan ən pis hərəkətdir", çünki belə adam "...1 nəfərə yaxşılıq etməklə 1000 nəfərə zərər yetirir.

Bu, ona bənzəyir ki, soyuq dəymiş adamı isitmək üçün elə bir od qalayalar ki, o oddan bir şəhər od tutub yana... Cəza yersizə, zülmüdür, əgər haqqında isə ona cəza verməmək günahdır və başqalarının tüğyanına səbəb olur. Yaxşısı budur ki, 1 nəfərin cəzalandırılması ilə 1000 nəfər rahatlınsın. Bağışlamaq əxlaqın ən gözəlidir. lakin bu bağışlamaqdan zülm doğmamalıdır" (7, səh.32)

Yaxşılıq, humanizm saxta hərəkətlərlə ifadə olunmamalıdır. Yaxşılığı nəyinsə xatirinə yox, nəyinsə xeyrinə etmək lazımdır. Yaxşılıq, xeyirxahlıq təbii olmağı sevir. Milli-mənəvi dəyərlərdə yaxşılıq humanizmin ən mühüm tərkib hissəsi kimi təqdim olunur. Yaxşılıq həm də psixoloji hal kimi dəyərləndirilir. Psixologiyada yaxşılıq ən ali hislərdən biri kimi təhlil edilir. Bəzi mənbələrdə yaxşılıq irsi əlamət kimi də göstərilir. Yəni humanist insanlara əcdadlarından keçən və onların mənəviyyatında kök salan əxlaqi keyfiyyət kimi izah olunur. Deməli, yaxşılıq, xeyirxahlıq edən insanlar bu keyfiyyətlərini, bir növ, vərdiş halına çevirirlər. Yalnız saysız-hesabsız sayda yaxşılıq və xeyirxahlıq etmək lazımdır ki, bu keyfiyyətlər vərdiş halına keçmiş olsun.

Başqa sözlə desək, yaxşılıq, xeyirxahlıq insanın mühüm mənəvi keyfiyyətinə çevrilməlidir. Yalnız belə olduqda yaxşılıq, xeyirxahlıq insana mənəvi gözəllik və onun həyatına mənəvi zənginlik verə bilər. Xeyirxahlıq ayrı-ayrı fərdlər tərəfindən şüurlu surətdə insanlara, bütövlükdə cəmiyyətə verilən ictimai faydadır. Bu fayda həm də mütərəqqi inkişafa kömək edən yaxşı hərəkət və nümunəvi davranış kimi dəyərləndirilir. Yaxşılıq, xeyirxahlıq həm də obyektiv məzmunu malikdir. Bu nöqtədən nəzərdən yaxşılıq, xeyirxahlıq ictimai həyat hadisəsi kimi obyektiv xarakter daşıyır. Yetişən nəslin hər bir nümayəndəsinə yaxşılıq və xeyirxahlıq hisləri aşılamaq çox vacibdir. Bu, onların şəxsiyyətyönümlülük səviyyəsinin yüksəldilməsində mühüm rol oynayır.

“Azərbaycanda təhsil inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda şəxsiyyətyönümlü təhsilin məzmununun yaradılması vacib hesab edilmişdir. Strategiyada göstərilir ki, hər bir müəllim səriştəyə əsaslanaraq verdiyi bilik, bacarıq, vərdişlər sistemini şagirdlin şəxsiyyətyönümlülük səviyyəsinin yüksəldilməsinə istiqamətlənməlidir. Bu mənada, şagirdlərə yaxşılıq və xeyirxahlıq hislərinin aşılama-

ması günümüzün ən vacib tələblərindən hesab olunur.

Uşaqlar yaxşılığı və xeyirxahlığı öz valideynlərindən öyrənərək əxz edirlər. Onlar bu ideyalara əzəli və əməli bir şey kimi baxırlar. Məhz bu mənada, xeyirxahlıq uşaqlar üçün ən obyektiv hadisə kimi qəbul edilir. Lakin bu ideyaları əxz edən gənclər bütün həyatları boyu özləri xeyirxahlığı yaradaraq ona həm də subyektiv mənə verirlər. Bütün nəsillər arasında bu proses davam edir. Belə olan təqdirdə xeyirxahlıq obyektivliklə subyektivliyin vəhdəti kimi təzahür edir.

Yaxşılıq və xeyirxahlıqdan fərqli olaraq, xudpəsəndlik insanı məhvə aparır. Ona görə ki, Xudpəsəndlik olan yerdə humanizmdən danışmaq olmur. Ona görə ki, xudpəsəndliklə humanizm bir araya gələ bilməz. M.Qorki bir neçə dəfə qeyd etmişdir ki, "Dünyada ən yaxşı ləzzət və ən böyük fərəh-özünün başqalarına lazım olduğunu və yaxınlığını hiss etmədən ibarətdir". Böyük fransız yazıçısı R.Rollan göstərir ki, "Həqiqi dahi o adamdır ki, onun ürəyi hamı üçün döyünsün". L.N.Tolstoy bəd-bəxt o adamı hesab edirdi ki, o yalnız özü üçün yaşayır. A.P.Çexov başqalarının taleyinə laqeydliyi böyük xəstəlik adlandırmışdır.

O yazırdı: "Deyirlər filosoflar və həqiqi mütəfəkkirlər laqeyd olurlar. Bu, doğru deyildir. Laqeydlik-ruhun iflicidir, vaxtından əvvəl ölümdür". F.Şiller insana yaxşılığı, insana məhəbbəti insana nifrətlə müqayisə edərək belə nəticəyə gəlmişdir: "Əgər mən nifrət edirəmsənə isə özümdən alıram, əgər mən sevirsənə, özümü sevdiyim obyektə zənginləşdirirəm. İnsana nifrət-kiçik intihardır. Xudpəsəndlik canlı varlığın ən böyük yoxsulluğudur".

İnsaf humnaizmin ən mühüm göstəricisidir. Şərqi Nəsirəddin Tusi, Nizami Gəncəvi, Şeyx Sədi, Hafiz Şirazi, Cəlaləddin Rumi, Mahmud Şəbüstəri kimi əxlaq nəzəriyyəçiləri vicdan və insafı məhz yüksək əxlaqlılığın, fəzilətliliyin mühüm əlaməti kimi tərənnüm etmişlər.

XIII əsrdə yaşamış Azərbaycanın görkəmli düha sahibi Nəsirəddin Tusi "Əxlaqi-Nasiri"də uşaqların əxlaqının əsaslarını "Adabül Mütəəllimin" əsərində gənclərin əxlaqının saflaşdırılması məsələlərini, "Övsafül-Əşrəf" əsərində isə bütün ömrü boyu insanların əxlaqının saflaşdırılması ilə bağlı bir tərbiyə nəzəriyyəsi yaratmışdır. Bu əxlaq nəzəriyyəsinə, bu tərbiyə modelinə istinad edərək görkəmli ədib Abbasqulu ağa

Bakıxanov "Təhzi-bi-əxlaq"ı əsərində yetişən nəslin əxlaqının saf-laşdırılması, onların mənəvi dün-yasının, ədəb-ərkanın zənginləşdi-rilməsi üçün dəyərli ideyalar ver-mişdir. O, "Təhzi-bi-əxlaq"da insaf kateqoriyasının şərhinə ayrıca bir fəsil həsr etmişdir. Bakıxanova görə, pakizə xüsusiyyət olan insaf elə bir aynadır ki, "insan öz işlərinin yaxşı və yamanını onda görə bilər. Bu sifətə malik olan adam sair əxlaqını da təcricən islah edə bilər, islah edə bilməzsə də, tüğyan da etməz. Özündə baş vermiş səhv və nöqsanı düzəlt-məyə çalışar".

İnsafsız, ədalətsiz, saxta, egoist, qeyri-humanist adamlardan səmimilik gözləmək xülyadır. Mir Mövsüm Nəvvab demişkən: "On-ların özləri ilan kimi yumşaq, içə-riləri isə zəhərlə doludur". Təcrübə göstərir ki, insafsız, bürokrat, sü-ründürməçi adamlara idarə rəh-bərliyini, insanların taleyini etibar etmək təhlükəlidir. Unutmaq ol-maz ki, rəhbərliyin özü çətin, mü-rəkkəb bir elmdir. Yalnız vicdanlı, insanflı, yüksək daxili mədəniyyə-tə malik, kamallı, gözütöx, həssas, özünün və başqalarının əməllərinə insaf gözü ilə baxıb qiymətlən-dirməyi bacaran qayğıkeş adamlar rəhbərlik vəzifəsinin öhtəsindən lazımınca gələ bilərlər. Həqiqi

insafılıqla, mədəniyyətliliklə ya-lançı, zahiri görsəniş xatirinə edi-lən saxta insafılığı və mədə-niyyətliliyi bir-birindən ciddi su-rətdə ayırmaq lazımdır. Çünki üz-də özünü mülayim, insafılı, mədəni, xeyirxah göstərən, lakin dalda ən alçaq işlərlə məşğul olan, əliəyrilik edən, başqalarına kələk və hiylə qurub əzab verməyə çalışan, ona etibar olunmuş xalq malını talayan, şəxsi mənafeyi üçün hər şeyi qurban verməyə hazır olan adamlar da vardır.

Məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, ilk dəfə olaraq humanist dəyərlər ilə bağlı qay-naqlardan toplanılan tərbiyə örnək-ləri psixoloji cəhətdən təhlilə cəlb edilmişdir. Məqalədə ilk dəfə ola-raq qaynaqlardakı humanist də-yərlərin psixoloji əsasları sistemə salınmışdır.

Məqalənin praktik əhəmiy-yəti və tətbiqi. Məqalədən vali-deynlər, fənn müəllimləri, tərbi-yəçilər və təlim-tərbiyə ilə məşğul olan mütəxəssislər və psixoloqlar bəhrələyə bilərlər. Hümanist də-yərlərin qaynaqlarından götürülə-rək psixoloji cəhətdən əsaslan-dırılmış tərbiyə örnəklərindən praktikada bütün mütəxəssislər isti-fadə edə bilərlər.

Nəticə etibarilə deyə bilərik ki, hümanist dəyərlərin qaynaq-

larında insanların, xüsusilə yetişən nəslin ədəb-ərkanlarının yaxşılaşdırılması, onların əxlaqının saflaşdırılması və mənəvi keyfiyyətlərinin saflaşdırılması üçün kifayət qədər örnəklər vardır. Hansı ki, bu tərbiyə örnəkləri, müəllimlər, tərbiyəçilər, valideynlər, ağsaqqal kişilər, ağbirçək qadınlar - bir sözlə, təlim tərbiyə ilə məşğul olanlar tərəfindən uşaqlara göstərilən psixoloji təsirlər vasitəsilə onlara aşılana bilər. Belə bir təqdirdə isə yetişən nəslin mənəvi keyfiyyətlərinin inkişafına, formalaşdırılmasına və təkmilləşdirilməsinə nail olmaq mümkündür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Bayramov. Ə. Etnopsixologiya məsələləri, Bakı, "Maarif" nəşriyyatı, 1996
2. Əlizadə Ə. Azərbaycan etnopsixologiyasına giriş (Bakı, 2006
3. Baxşəliyev Ə. Azərbaycan milli-mənəvi dəyərlərinin sosial-psixoloji mahiyyəti, Bakı, ADPU-nun nəşri, 2011
4. Azərbaycan folkloru. Bakı, "Çaşıoğlu" nəşriyyatı, 2005
5. "Qurani-Kərim" (Akademik Z.Bünyadov., V.Məmmədəliyevin tərcümələri), Bakı, "Çıraq", 2000

6. Bayatılar. Bakı, "Maarif" nəşriyyatı, 1985

7. Bakıxanov A.A. -"Təhzi-əxlaq". Bakı, "Maarif" nəşriyyatı, 1986

8. Nəsirəddin Tusi. "Əxlaqi-Nasiri". Bakı, "Lider" nəşriyyat, 2005

9. Nəsirəddin Tusi. "Övsafül-Əşraf". Bakı, "Nurlan" nəşriyyatı, 2002

10. Nəsirəddin Tusi. "Adabül-Mütəəllimin". Bakı, Nurlan, 2002

Матанат Джаббарлы, Источники гуманизма и психологические основы их использования

Резюме

В статье говорится о гуманистических ценностях, отобранных из источников, которые оказывают влияние на человеческую психологию. В ней отражены научная значимость образов народного творчества, в том числе, пословиц, поговорок, сказаний на психологию и нравственное поведение человека. В статье также делаются ссылки на мысли классиков Востока-Низами Гянджеви, Сади Ширази, Насреддина Туси, Аббасгулу ага Бакиханова, оказывающих здоровое влияние на качество поведения.

В статье автор выдвигает научные положения, связанные с оздоровлением нравственного поведения с психологической точки зрения. В статье приведены в систему психологические основы положительного и отрицательного в источниках, имеющих в себе гуманистические ценности.

Matanat Jabbarova

**The sources of humanistic values
and their psychological
foundations**

Summary

The article deals with the impact of moral values on human psychology from sources of humanistic values. The article includes scientific examples of

verbal folk art examples, including the proverbs, sayings, bay'ats, the scientific essence of moral values' impact on human psychology. The article also discusses the moral aspects of the classic creativity in ensuring the psychological development of man. The article also refers to the ideas of Nizami Ganjavi, Sadi Shirazi, Nasiruddin Tusi, Abbasgulu Agha Bakihanov, about classification of morality in the classroom of the East. The author of the article put forward scientific considerations on the purification of human moral values and their psychological development. In the article psychological bases of virtues and privileges in the sources of humanistic values are systematized.